

УДК 930.1 [323.29] (477) "1945/1953"

Віктор Крупина*

НОМЕНКЛАТУРА ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті розглядаються окремі аспекти історіографії номенклатури як кадрової політики та соціо професійного прошарку України післявоєнного періоду.

Ключові слова: номенклатура, сталінізм, повсенна Україна

В статье рассматриваются отдельные аспекты современной историографии номенклатуры как кадровой политики и социопрофессиональной прослойки Украины послевоенного периода.

Ключевые слова: номенклатура, сталинизм, послевоенная Украина

The article deals with some sides of contemporary historiography of nomenclatura as staff policy also as social and professional class of post-war Ukraine.

Key words: nomenclatura, stalinism, post-war Ukraine

Історія повоєнної України сьогодні набуває нової актуальності. Кінець 1940-х – середина 1950-х років став періодом закладення основ нового СРСР – держави світового рівня. Відкриття спецхранів, введення до наукового обігу величезної кількості нових документів і матеріалів підштовхує до переосмислення цієї сторінки нашого минулого. Застосування методології історії повсякденності та соціальної історії до періоду пізнього сталінізму робить ці спроби надзвичайно продуктивним. Соціальна палітра збагачується маргінальними групами, а громадська думка поповнюється багатоголоссям поглядів. Корисним у цьому плані є також застосування напрацювань суміжних гуманітарних наук.

Однією з малорозроблених тем періоду пізнього сталінізму є історія партійної верхівки Радянської України, яку прийнято називати номенклатурою. У радянському офіційному дискурсі власне суспільство було поділене на три класи – робітників, селян і трудову інтелігенцію. Остання включала усіх, хто не належав до перших двох – службовців, правоохоронців, лікарів, учителів. До категорії «трудова інтелігенція» включався і керівний прошарок – партійно-державна номенклатура. Така примітивна схема і невідповідність назви її змістові дала підстави відомому радянологу Моше Левіну назвати радянську інтелігенцію «лукавою» категорією державної статистики і пропаганди¹. Жодна держава не

---

* **Крупина Віктор** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України II пол. XX століття Інституту історії України НАН України.

може існувати без еліти, керівництва, і навіть в Радянському Союзі, попри гучні декларації про побудову безкласового суспільства, рівності не існувало.

Така збіднена стратифікація залишала поза увагою суспільствознавців чимало професійних і соціальних груп, однією з яких була керівна ланка КП(б)У – КПУ. З огляду на сучасні тенденції розвитку історичної науки її історія належить до недостатньо розроблених тем. Як зазначає російський дослідник Рудольф Піхоя, у повоєнний період реально складався статус номенклатури як управлінсько-бюрократичного прошарку, який до кінця 1940-х – середини 1950-х років володів спеціальною кваліфікацією, досвідом організаційно-управлінської діяльності в умовах ускладнення самої системи управління промисловістю, сільським господарством, багатьма сферами економічного, соціального і культурного життя суспільства². Спробуємо окреслити окремі напрацювання з історії повоєнної номенклатури УРСР у руслі загальносоюзних тенденцій в сучасній історіографії, що дозволить рухатися уперед.

Одразу зазначимо, що термін «номенклатура» застосовують як для позначення *кадрової політики*, тобто призначення чиновника згори до низу, що відкидав принцип обрання чи відбору кандидатів на конкурсних засадах, так і для позначення самих *кадрів*, тобто чиновників, які обіймали номенклатурні посади.

Говорячи про керівний прошарок КП(б)У необхідно зазначити, що Комуністична партія, її діяльність, ідеологія, члени партії мають свою доволі чисельну радянську історіографію. Однак ця література доволі специфічна і має усі ознаки політико-пропагандистського характеру: апологетика ролі КПРС, однобічний аналіз її діяльності, програмних положень тощо. Номенклатура як категорія управлінців та кадрова політика позначалися, але не розкривалися³.

Загальновідомо, що найважливішим елементом для історичного дослідження є наявність джерельної бази. У випадку з номенклатурою це показово, адже фактична відсутність номенклатури як окремого соціально-професійного прошарку в радянській історіографії була спричинена закритістю інформації про неї. Як зазначають російські дослідники Татьяна Коржихіна і Юрій Фігатнер, «секретність, таїнство, дезінформація» були стрижневими принципами існування номенклатури: «З 1932 р. списки номенклатури стають гранично секретними і переводяться на зберігання у «свята святих» – поточний архів ЦК». На всіх етапах входження в номенклатуру секретність посилювалась⁴. Ця обставина й обумовила на довгий час «табу» на наукове дослідження номенклатури.

Розмірковуючи про причини відсутності досліджень соціо професійного статусу номенклатури слід наголосити на природі тоталітарного режиму, що функціонував у СРСР. Суворо контрольована інформаційна сфера та потужний ідеологічно-пропагандистський апарат міцно вкарбував у масову свідомість стереотип про суспільство загального благодіяння, де існує соціальна справедливість і всі мають рівні можливості. Попри деякі винятки та спрощення, громадяни не надто цікавилися владною верхівкою. Відтак, мовчав і офіційний дискурс про особливе становище партійно-державної номенклатури. Праці іншомовних дослідників, що викривали «буржуазні наклепи» про керівні кадри

Радянського Союзу, суттєвого впливу на громадську думку не справляли, залишаючись малодоступним науковим баластом. Усе це призвело до суворого фільтрування інформації про владу в СРСР і номенклатуру зокрема. Як зазначає українська дослідниця Наталія Лаас, не маючи достатньо емпіричних даних для вироблення оригінальних концепцій соціальної стратифікації, англомова радянологія аж до початку 1990-х років мусила покладатися на офіційну радянську систему з її поділом на робітничий клас, селянство та інтелігенцію⁵.

Проаналізувавши регіональну номенклатуру СРСР другої половини ХХ ст. на прикладі Пермського краю, російський дослідник Віктор Мохов стверджує, що чутки про особливу секретність номенклатури досить перебільшені. «Питання про переліки посад номенклатури, про їх зміни, про звітність по кадрам номенклатури були стандартними питаннями у порядках денних для засідань бюро райкомів, міськкомів, обкомів КПРС і т.д.»⁶. Дійсно, обговорення питань про включення / виключення тих чи інших посад у номенклатуру відповідного органу в документах 1950-х років трапляється доволі часто, хоча й містить гриф «таємно».

Безумовно, інформація про номенклатуру як таку не прирівнювалась до державної таємниці, розголошення якої каралося б втратою партквитка. Тим не менше, гриф таємності на документах суттєво обмежував доступ до них як тогочасників, так довгий час і дослідників. Згадуваний В. Мохов також визнає наявність дослідницьких проблем у вивченні номенклатури, пов'язаних з відсутністю даних про чисельність та склад номенклатури⁷. Фактична відсутність опублікованих джерел з історії владної верхівки і без заповнення цієї лакуни історіографія не зможе просунути далі пізнавальних конструкцій і критики ідеологізованої радянської партійної літератури. Це позбавляє істориків можливості скласти чітку піраміду партійної і радянської влади. Номенклатура залишається «річчю в собі».

Історія Радянського Союзу пізньосталінського періоду характеризується відновленням довоєнних стратегій суспільно-політичного розвитку та консервацією тоталітарних тенденцій. Екстенсивний характер відбудови, форсоване відновлення індустрії за рахунок сільського господарства, фактичне закріпачення селян – все це було механічно екстрапольовано з 1930-х років. Новим імпульсом ідеологічного тиску стала «ждановщина», суди честі, які профілактично дисциплінували інтелігенцію та службовців. Відбулося посилення цензури, особливо спрямованої проти закордонних впливів. Як підмічено в історіографії, попри деякі винятки, Й.Сталін не пішов на відновлення щодо номенклатури репресій довоєнного рівня⁸. Серед причин називається зміна ставлення вищого кремлівського керівництва до проявів регіоналізації, неефективності і зловживань місцевих чиновників. Сталін не сприймав це як загрозу режиму, адже більшість повоєнної номенклатури зробили кар'єру саме при ньому і були лояльними виконавцями. Водночас перманентні перестановки тривали, і цьому були певні пояснення⁹.

Російські автори звертають увагу на нові тенденції у кадровій політиці Сталіна після Другої світової війни. По-перше, значна частина керівників переміщалися з регіону в регіон, з регіону в Москву і навпаки. По-друге, стала широко

застосовуватись відправка номенклатури на навчання та підвищення кваліфікації у спеціалізовані партійні навчальні заклади. По-третє, навіть звільнення номенклатури з посади за неефективну роботу і зловживання не ліквідували кар'єрних перспектив¹⁰. Отже для виховання і перевиховання керівного чиновництва було обрано доволі м'які способи, якщо порівнювати їх з масштабними репресіями 1930-х років. Усі вони були пов'язані з посадовою вертикальною і географічною мобільністю.

На думку запорізького дослідника Олексія Штейнле, превентивні перекидання з посади на посаду, з регіону в регіон не давали складатися міцним угрупованням на місцях, були способом утримання під контролем регіональних еліт¹¹. На користь твердження про загрозу місництва може також свідчити «ленінградська справа» 1949 року, щоправда для відновлення лояльності решти ленінградців та в якості профілактичних заходів Й. Сталін обрав репресії проти вихідців з Ленінграду М. Вознесенського, О. Кузнецова та інших, а не перекиданство з пониженням соціального статусу.

На нашу думку, треба глибше підходити до явища перекиданства, виявлення причин, що спричиняли переміщення конкретного управлінця високого рангу. Перекиданство було доволі поширеним явищем у пізньосталінську добу, проте навряд чи загроза місництва була основною і єдиною причиною частих звільнень. Якщо звернутися до причин ротаций, то виявиться, що чимало осіб номенклатури ЦК і обласного рівня елементарно дискредитували себе, порушували директиви вищих органів тощо, що змушувало центральне керівництво змінювати такого управлінця заради порятунку іміджу влади. Мобілізація більшості управлінців до лав збройних сил на початку війни мала наслідком заповнення відповідальних посад комісованими. Депрофесіоналізація управлінської сфери стала очевидною після визволення України: наявні кадри були не спроможні забезпечити відбудову і повернення до нормального ритму життя в умовах розгортання «холодної війни». За офіційними даними близько третини функціонерів щороку змінювали посаду, причому ротация з негативним формулюванням («звільнені як такі, що не справилися з роботою»; «відсторонені від роботи за порушення директив вищих органів» або «відсторонені від роботи як такі, що скомпрометували себе») переважали позитивні причини («висунуті на більшу роботу»; «направлені для укріплення відстаючих ділянок роботи»; «направлені на навчання»)¹². Проте звільнення з посади навіть з негативним формулюванням не означало випадання з номенклатури – таку особу могли перемістити горизонтально або (і) вертикально, даючи їй змогу реабілітуватися. Та і сам О.Штейнле зазначає, що перший секретар Запорізького обкому КП(б)У Ілля Іванов позбувся посади через те, що не справився. Йому закидалося «безвідповідальне відношення до завершення прибирання та зачистки площ, допущення великих втрат бавовни та неправдиву інформацію ЦК КП(б)У про закінчення прибирання бавовни урожаю 1951 р. в колгоспах області»¹³. Звільнення за господарську неспроможність для керівника була надто суворим формулюванням для партноменклатури, адже погіршувала його кар'єрні перспективи.

Чільну увагу перестановкам у середовищі номенклатури в їх географічному аспекті присвятив Джон Міллер. Розглянувши кількість та напрями перестановок у другій половині ХХ ст., учений дійшов висновку про домінацію перестановок українських кадрів у межах сусідніх областей. Дослідник підмітив відокремленість західноукраїнського регіону в тасуванні номенклатурних кадрів, а також значну кількість призначень у Дніпро-Донецький економічний регіон з інших індустріалізованих районів Радянського Союзу¹⁴. Це свідчить про зміну тактики радянської влади щодо західноукраїнського регіону, коли на зміну масовому напливу кадрів зі сходу у повоєнний час влада робила ставку на виховання місцевих лояльних функціонерів.

Повоєнна відбудова в Радянському Союзі проходила у складних умовах. Її ефективність залежала від людського фактору – управлінських кадрів, становище з якими було досить напруженим. В радянській історіографії історія ВКП(б) в її кадровому аспекті зображувалась як постійна турбота партії і уряду про членів партії та неухильне зростання кількісного і покращення якісного складу¹⁵. Наявність окремих проблем у повоєнний період пояснювалося об'єктивними і суб'єктивними причинами¹⁶.

У міру вигнання нацистів і відновлення партійних органів останні заповнювалися наспіх, без належної перевірки людьми без досвіду та освіти. Доволі часто на відповідальних посадах опинялися випадкові люди, які не мали відповідної кваліфікації та моральних якостей керівника. Останні взагалі поступалися іншим критеріям, їх ігнорування серйозно відображалось на сприйнятті керівника, а відповідно, і на самовіддачі трудящих. Загальним принципом кадрової політики в сталінському СРСР був примат політичних якостей над діловими. Таку алогічність російський дослідник Борис Дементьєв пояснює тим, що це підкреслювало залежність чиновника від керівництва, адже управлінець розумів, що перебуває на посаді не за правом, а з милості керівництва¹⁷. Тож не дивно, що на кінець війни партійний апарат змінив свій статус у державі. Як зазначають Р.Піхоя та М.Левін, партійний апарат втратив домінуючу роль у системі влади і став залежним від економічних міністерств¹⁸.

Чи існували критерії відбору до номенклатури, привілейованого прошарку? Зазвичай у Радянському Союзі до кадрової політики підходили також із класових позицій. Насадження номенклатурної системи в СРСР на поч. 1920-х р. супроводжувалося витісненням чужих «експлуаторських» класів з управлінської сфери і надалі кадрові служби суворо фільтрували доступ до керівних посад вихідців з ворожих класових елементів. Окрім соціального походження інші якісні параметри не були сталими. Якщо кількісні показники не несли такого ідеологічного навантаження, то якісні параметри, дані про які черпалися з анкетних даних та автобіографії, грали суттєву роль. Існували негласні кон'юнктурні пріоритети. Як указує російський дослідник Віктор Нефьодов, у 1920-х роках при включенні в номенклатуру перевага віддавалась «підпільникам», тобто більшовикам з дореволюційним партстажем, вихідцям з робітників і селян; у діяльності – революційному розмаху і «американській діловитості». В 1930-х роках пріори-

тетними критеріями стали особиста відданість вождю і системі, відсутність компромату, «хороший» родовід і безумовна виконавча дисциплінованість¹⁹. За нашими спостереженнями у пізньосталінський період актуальними критеріями для кооптації в номенклатуру та успішної службової мобільності стали місцеперебування та рід занять кандидата у роки війни, а також його найближчих родичів; у діловому відношенні – здатність виконувати і перевиконувати плани. Чинник соціального походження свою актуальність втратив. Штучність соціальних критеріїв селекції, обмеження та нерівні можливості доступу до вертикальної соціальної мобільності у сукупності з недосконалою радянською політичною системою обумовили наростання кризових, застійних явищ у владному середовищі.

Згідно з нашим дослідженням, кількісний склад номенклатури ЦК і обласних комітетів КП(б)У залишався приблизно стабільним – бл. 15 і 48 тисяч осіб відповідно. Якісні зміни мали позитивну спрямованість на рівні ЦК – збільшення числа тих, хто отримав вищу та партійно-політичну освіту, збільшення строків перебування на посаді тощо. Водночас номенклатура обласного списку, яка виступала донором для попередньої категорії, погіршила якісні параметри – рівень осіб з вищою освітою не зростав, було складніше підібрати заміну: призначенці мали здебільшого середню або незакінчену середню освіту²⁰. Якісний склад номенклатури дійсно покращувався, проте значно повільніше і нерівномірно по різних списках.

Говорячи про номенклатурну природу влади в СРСР, важливо розуміти її складний ієрархічний характер. Найважливіші посади регіонального та місцевого рівня входили до номенклатури ЦК КПРС, ЦК КПУ або ж обласного комітету Комуністичної партії. Саме належність до певного списку і визначала політичну вагу, статус того чи іншого управлінця. Як справедливо зазначає пермський дослідник Віктор Мохов, «чим нижче був рівень регіонального парткому, в чію номенклатуру за посадою входив працівник номенклатури ЦК, тим вищою ставала вага працівника в середині відповідної номенклатури». Вища кількість таких співробітників збільшувала політичну вагу даного парткому²¹.

Цікавою і перспективною темою дослідження є образ влади у сприйнятті населення. Населення оперувало іншими категоріями, в яких не знаходимо поділу на номенклатуру та інше начальство. Український дослідник Валентин Іваненко слушно звертає увагу на сприйняття влади в СРСР у двох площинах – верховна і місцева, остання з яких була головним об'єктом критики з боку населення²². Причому, самі керівники давали об'єктивні підстави для таких міфів. Спираючись на листи та звернення громадян до партійних і радянських органів можемо стверджувати, що після війни міф «про доброго царя і поганих бояр» продовжував побутувати як у СРСР, так і УРСР, тобто директори підприємств, очільники радянських і партійних органів були винними в усіх негараздах, що їх зазнавало населення, тоді як центральна влада залишалася сакралізованою²³.

Таким чином, сучасна історіографія динамічно освоює повоєнну історію радянської номенклатури як кадрової політики, так і корпусу управлінців. Серед досліджуваних проблем виділимо секретність та закритість номенклатури, ротації

в її середовищі, якісний склад кадрів, аналіз яких можливий завдяки наявності джерел. Перед дослідниками стоїть проблема наявності та доступу до архівних матеріалів. Напівсекретний характер номенклатури як окремої верстви, тричленна суспільна стратифікація обумовили мовчання громадської думки про керівництво, відсутність дискусії суспільствознавців про стан і перспективи власної еліти. Сучасні наукові розвідки є, по-суті, лише початковим етапом вивчення державно-партійної номенклатури в руслі новітньої соціальної історії.

-
- ¹ *Моше Левин. Советский век / Пер. с англ. В. Новикова, С. Копелянской.* – М.: Издательство «Европа», 2008. – С. 107.
  - ² *Пихоя Р. Г. Эволюция номенклатуры. Как власть обменяли на собственность // Российская государственность: история и современность.* – М.: РАЕН, 2007. – С. 570.
  - ³ *Слепов Л. О стиле в партийной работе.* – М.: Госполитиздат, 1953. – С. 67; *Пронин И. И. Руководящие кадры: подбор, расстановка и воспитание.* – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Мысль, 1981. – С. 71–72; *Партийное строительство. Учебное пособие.* – Изд. 6-е. – М., 1981. – С. 300.
  - ⁴ *Коржихина Т. П., Фигатнер Ю. Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории.* – 1993. – № 7. – С. 30, 31.
  - ⁵ *Лаас Н. О. Проблеми соціальної історії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. ХХ ст. в англомовній історіографії. Автореферат. дис. ... к.і.н.. Спеціальність: 07.00.06.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 11.
  - ⁶ *Мохов В. П. Эволюция региональной политической элиты России (1950–1990 гг.) / Пермский государственный технический университет.* – Пермь, 1998. – С. 19.
  - ⁷ Там же.
  - ⁸ *Хлевнюк О. В. Советские региональные руководители: политизация номенклатуры // Куда идет Россия?.. Кризис институциональных систем: Век, десятилетие, год. 1999 / Под общ. ред. Т. И. Заславской.* – М.: Логос, 1999. – С.98; *ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953 / Составители В. В. Денисов, А. В. Квашонкин, Л. Н. Малашенко, А. И. Минюк, М. Ю. Прокуменщиков, О. В. Хлевнюк.* – М.: «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 8, 10.
  - ⁹ *ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953.* – С. 8.
  - ¹⁰ *ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953.* – С. 10.
  - ¹¹ *Штейнле О. Ф. Керівники Запорізької області в номенклатурній еліті УРСР (1943–1953 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – С.108.
  - ¹² Детальніше див.: *Крупина В. Номенклатура повоєнної України: кількісна та якісна характеристика // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей.* – Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України *Віктора Михайловича Данишенка* з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / Гол. ред. *В. А. Смолій: У 2-х ч.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч. I. – С. 273.
  - ¹³ *Штейнле О. Ф. Вказ. праця* – С. 107.
  - ¹⁴ *Miller J. Nomenklatura: Check on Lokalizm ? // Leadership Selection and Patron-Client Relations in the USSR and Yugoslavia / Ed. by T. H. Rigby and Bogdan Harasymiw.* – London, 1983. – P. 85–86.
  - ¹⁵ *Партийное строительство. Учебное пособие.* – М.: Политиздат, 1970. – С. 54, 189, 270.

- ¹⁶ Горбул А. Д. Научные основы кадровой политики КПСС. – К.: Выща шк., 1989. – С. 74.
- ¹⁷ Дементьев Б. П. Номенклатура советского общества: история и современность // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России XX века. Материалы интернет-конференции «Номенклатура в истории советского общества» (ноябрь 2003 – март 2004 гг.). – Пермь, 2004. – С. 53.
- ¹⁸ Пихоя Р. Г. Указ. соч. – С.568; Левин М. Номенклатура – *arsanum imperii* // Свободная мысль. – 1997. – №4. – С. 77.
- ¹⁹ Нефедов В. Н. Номенклатура империи: исследование кризиса. – Нижний Новгород: издательство Волго-Вятского кадрового центра, 1994. – С. 50.
- ²⁰ Детальніше див.: Крупина В. Номенклатура повоєнної України: кількісна та якісна характеристика. – С. 274–275.
- ²¹ Мохов В. П. Номенклатура как политический институт в истории советского общества второй половины XX века // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России XX века. Материалы интернет-конференции «Номенклатура в истории советского общества» (ноябрь 2003 – март 2004 гг.). – Пермь, 2004. – С. 47.
- ²² Іваненко В. В. Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1946–1955 рр.) // Нариси історії державної служби в Україні / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін.; редкол. С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Інститут історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 438.
- ²³ Детальніше див.: Крупина В. Політичні міфи доби пізнього сталінізму (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 18–30.